

الگوی خط‌مشی گذاری انسجام اجتماعی از منظر قرآن کریم

چکیده

جمهوری اسلامی ایران به‌عنوان الگوی حکومتی بی‌بدیل در عصر حاضر، می‌باید الگویی کارآمد و بومی را در این مسیر اتخاذ کند و با توجه به اسلامی بودن حکومت، بهترین و متقن‌ترین منبع برای استخراج چنین الگویی، قرآن کریم است. برای دستیابی به الگوی قرآنی خط‌مشی‌گذاری، مسیر تحقق انسجام اجتماعی که از جمله مهم‌ترین و پربسامدترین موضوع‌های مورد بررسی اندیشمندان و محققان علوم اجتماعی از دیرباز تاکنون بوده است، در ۲۳ سال نزول قرآن با استفاده از روش تحلیل مضمون و با رویکرد تفسیر تنزیلی تجزیه و تحلیل شده است. به نظر می‌رسد الگوی خط‌مشی‌گذاری انسجام اجتماعی قرآن کریم شامل دو فرایند کلی است: جریان‌گفتمان‌سازی و استقرار گفتمان و جریان مدیریت گروه‌ها و افراد. چهار گام اساسی جریان اول شامل تبیین خط‌مشی‌ها، ابلاغ خط‌مشی‌ها، گسترش و استقرار خط‌مشی‌ها و آسیب‌شناسی و اصلاح است. هنجارسازی و تبیین ارزش‌ها و ابعاد اساسی گفتمان جدید، شناسایی و طرد بینش‌ها و رفتارها و دال‌های ناشایست گفتمان غالب، تنظیم شیوه عمل در موضوع‌های اجتماعی مهم و مبتلابه عموم از جمله مهم‌ترین مضامین سازمان‌دهنده این جریان هستند. چهار گام اساسی شناسایی شده در جریان مدیریت گروه‌ها عبارتند از: تمهید و تجهیز مجریان، استقامت و جذب حداکثری، ثبات قدم و برخورد قاطع، تنظیم روابط امام - امت و برخورد با منافقین. این دو جریان در قالب بسترهایی از قبیل شناسایی خطرات و مخاطرات، دشمن‌شناسی و توجه به سنت‌های الهی و با بهره‌گیری از شیوه‌های مؤثر از جمله انگیزش، تنظیم تدریجی، جذب حداکثری، ابلاغ و آگاه‌سازی، تذکر و استمرار، مدیریت شده و پیش می‌روند.

■ واژگان کلیدی

قرآن کریم، الگوی خط‌مشی‌گذاری، انسجام اجتماعی، روش تحلیل مضمون.

عبدالکریم بهجت پور

دانشیار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

abpu4@yahoo.com

سید محمد حسین هاشمیان

دانشیار دانشگاه باقرالعلوم (ع)

hashemi1401@gmail.com

رحمان یاسی

دانشجوی دکتری سیاست‌گذاری فرهنگی دانشگاه باقرالعلوم (ع) (نویسنده مسئول)

r.yasi@chmail.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۲/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱/۲۱

۱. مقدمه

دوران فعلی که آن را دوران مدرن می‌نامند، دارای ویژگی‌های خاص خود بوده و عقلانیت حاکم بر آن تلاش دارد ویژگی‌های خود را بر تمام جوامع تحمیل کند. در چنین وضعیتی، جوامع مستقل که قائل به ضرورت حفظ ویژگی‌های عقیدتی و نظام فکری خاص خود هستند مورد هجوم فکری و فرهنگی قرار می‌گیرند. در این میان انسجام اجتماعی به‌عنوان سدی مستحکم عمل می‌کند که عامل دفع حملات و مقابله با تهاجمات نظام‌های معارض است. به همین دلیل است که رهبر معظم انقلاب نیز، پرداختن به این موضوع را به‌عنوان مطالبه‌ای از پژوهشگران عرصه علوم اجتماعی مطرح کرده‌اند: «باید جوانان ما، فرزندان ما، زبندگان فکری ما، روی هر کدام از این سرفصل‌ها و بخش‌ها بنشینند فکر کنند، کار کنند، مطالعه کنند؛ نه فقط بحث‌های ذهنی شبه‌روشنفکری (بلکه) بحث‌های کاربردی، بحث‌های عملیاتی، بحث‌های ناظر به واقعیت. این‌هایی که ما عرض می‌کنیم سرفصل‌هایی است برای کارهای فکری که ان‌شاءالله بوسیله جوانان ما - که از ما خیلی بهترند، خیلی آماده‌ترند - دنبال خواهد شد... چالش‌های درونی ما اینهاست: سرگرم شدن به اختلافات در داخل کشور؛ اختلافات فرعی و اختلافات سطحی، ما را سرگرم بکنند، در مقابل هم قرار بدهد، تعارض به‌وجود بیاورد، ما را از مسائل اصلی و از خطوط اصلی غافل بکند؛ این یکی از مصادیق آن چالش اصلی است که عرض شد. از دست دادن انسجام ملت از چالش‌های ما است. (امام خامنه‌ای، ۱۳۹۳/۰۳/۱۴)».

چرخه مسئله‌شناسی و تدوین خط‌مشی‌های مناسب، اجرا و ارزیابی آن‌ها که اصطلاحاً خط‌مشی‌گذاری نامیده می‌شود، متأثر از الگویی نظری است که توسط اندیشمندان مختلف خط‌مشی‌گذاری، حدود بیست الگو در این زمینه عرضه شده است. دستیابی به انسجام اجتماعی مطلوب در کشور نیز نیازمند دستیابی و بهره‌مندی از الگویی بومی و کارآمد برای خط‌مشی‌گذاری و انسجام اجتماعی است. در میان منابع مختلف برای استخراج الگوی مناسب، قرآن کریم به‌عنوان منبعی وحیانی که پس از قرن‌ها، از دخل، تصرف و تحریف در امان مانده است، منبعی بی‌بدیل در اختیار مسلمانان می‌باشد که البته استفاده از آن در عرصه‌های نظری - اجتماعی توسط مسلمانان بسیار کمتر از ظرفیت آن بوده است؛ از طرفی با توجه به تجربه تحول عظیم و عمیق اتفاق افتاده در

طی بیست و سه سال نزول قرآن در جامعه عرب و تبدیل نگاه‌های طبقاتی و دشمنانه به نگاه‌های صمیمی و برادرانه، عملاً نیز توانمندی قرآن در ایجاد تحول اجتماعی اثبات شده است. از این رو در این تحقیق، با رویکرد تفسیر تنزیلی و با در نظر گرفتن سیر نزول سوره‌های مختلف، تلاش شده است منطق و الگوی ایجاد تحول در جامعه عرب عصر نزول توسط قرآن کریم استخراج شود.^۱

۲. ادبیات موضوع

در ابتدا با مروری بر ادبیات موضوع این تحقیق، به بررسی مفاهیم مبانی علم، فرهنگ، خط‌مشی عمومی، انواع خط‌مشی عمومی، رابطه فرهنگ و خط‌مشی‌گذاری، خط‌مشی فرهنگی و کارکردهای خط‌مشی فرهنگی خواهیم پرداخت.

۲-۱. خط‌مشی‌گذاری

خط‌مشی‌گذاری و سیاست‌گذاری هر دو ترجمه عبارت «policy_making» هستند. این عبارت اغلب از سوی اندیشمندان علوم سیاسی به سیاست‌گذاری و از طرف اندیشمندان حوزه مدیریت به خط‌مشی‌گذاری ترجمه می‌شود. براساس تعریف «فیلیپ برود»، «خط‌مشی‌گذاری‌های عمومی، تجلی اراده حکومت در عمل (یا خودداری از عمل) است و آن‌ها را می‌توان به‌عنوان مجموعه‌هایی ساختاری و مرتبط متشکل از مقاصد، تصمیمات و اعمال در نظر گرفت که قابل نسبت به اقتدار عمومی در سطوح محلی، ملی و بین‌المللی هستند (براد،^۲ ۱۹۹۸ به نقل از وحید، ۱۳۸۰: ۱۸۶). علوم سیاست‌گذاری، بخشی از جنبش عقلانی کردن زندگی بشری و عقلایی عمل کردن بشر است که به کمک آن انسان سعی می‌کند به تسلط روزافزونی در زندگی اجتماعی خویش دست یابد (اشتریان، ۱۳۸۹: ۱۵).

۱. با توجه به اختلاف نظر مفسران نسبت به ترتیب نزول برخی سوره‌ها، ترتیب نزول مورد استفاده در این تحقیق، جدول استخراج شده توسط حجت‌الاسلام و المسلمین بهجت‌پور در تفسیر همگام با وحی است که نسبت به سایر جداول متأخر بوده و با بهره‌گیری از سایر جداول ارائه شده و با رویکردی تطبیقی - منطقی، جدول مناسب ترتیب نزول سوره‌ها را پیشنهاد کرده است. برای آشنایی بیشتر با تفسیر تنزیلی و پاسخ سؤالات احتمالی ر.ک (بهجت‌پور، ۱۳۹۰: ۲۱-۱۳۶).

در همین راستا موران و دیگران اشاره می‌کنند که موضوع خط‌مشی‌گذاری عمومی برنامه‌ها و سیاست‌هایی هستند که مقامات دولتی از طریق آن‌ها جامعه را اداره کرده و بر آن حکومت می‌کنند (موران، رین، گوودوین^۱، ۱۳۹۳: ۳). حکمرانی کرد نشان‌دهنده وجود اراده است و تلاشی است برای اعمال کنترل به‌منظور شکل دادن شرایط محیط. سیاست‌های عمومی اعمال این حکمرانی هستند. دایره حکمرانی دولت‌ها معطوف به حوزه عمومی است. دای معتقد است «در مفهومی وسیع سیاست‌گذاری عمومی هر چیزی است که دولت‌ها تصمیم به انجام آن یا عدم انجام آن می‌گیرند (دای^۲، ۲۰۰۷: ۱).

۲-۲. الگوهای خط‌مشی‌گذاری

منظور از الگو (مدل)، برداشت‌های انتزاعی از دنیای واقعیات هستند. الگو، بازسازی و تلخیصی از واقعیت است که با در برداشتن ویژگی‌های اصلی واقعیت، شناخت ما را تسهیل می‌کند. ویژگی‌های یک الگو عبارتند از:

- سادگی و خلاصه بودن،
- قدرت نظم‌دهندگی،
- گویای جنبه‌های اصلی و مهم پدیده‌های مورد نظر،
- هماهنگی و تطابق با واقعیت‌ها،
- اثربخشی و مفید بودن،
- تسهیل‌کننده امر تحقیقات و بررسی‌ها،
- مبین و مشرح پدیده‌ها.

ساده، خلاصه و گویا بودن الگوها، خط‌مشی‌گذاران را یاری می‌دهد. الگوهای مفهومی کاربرد زیادی در خط‌مشی‌گذاری دارند (الوانی و شریف‌زاده، ۱۳۸۶: ۴۸).

از جمله الگوهای مطرح در زمینه خط‌مشی‌گذاری می‌توان به الگوی نهادی، الگوی فرایندی، الگوی گروهی، الگوی عقلایی، الگوی رضایت‌بخش، الگوی جریانات چندگانه (کینگدون)، الگوی چرخه‌ای (اشلسینگر)، و الگوی ائتلاف غالب (ساباتیه) اشاره کرد.

1. Moran, Rein ,and Goodvin

2. Dye

۲-۳. انسجام اجتماعی

تعاریف مختلفی از انسجام اجتماعی ارائه شده است که در زیر برخی از آن‌ها را بیان می‌کنیم: انسجام واژه‌ای است که نوعی هماهنگی همراه با نظم را به ذهن متبادر می‌کند. لغت‌نامه دهخدا در تعریف انسجام، به یگانه‌شدن، یکتایی و یگانگی اشاره کرده است (دهخدا، ۱۳۴۹: ۳۲). واژه انسجام به لحاظ مفهومی، احساس مسئولیت متقابل، بین چند نفر یا چند گروه است که از اراده و آگاهی برخوردار باشند. در واقع این مفهوم، دربردارنده یک معنای اخلاقی است که متضمن وجود اندیشه یک وظیفه و یا الزام متقابل است؛ همچنین یک معنای مثبت از آن بر می‌آید که وابستگی متقابل کارکردها، اجزا و یا موجودات در یک کل ساخت یافته را می‌رساند. به زبان جامعه‌شناسی، همبستگی و انسجام، پدیده‌ای را می‌رساند که برپایه آن در سطح یک گروه، یا یک جامعه، اعضا به یکدیگر وابسته و بطور متقابل نیازمند یکدیگرند.

۱۱

این پدیده اجتناب‌ناپذیر، سیال و نسبی، با همفکری، همیاری و هماهنگی داوطلبانه و حضور ارادی شهروندان در انجام وظایفی که در حیطه‌های گوناگون مناسبات فرهنگی، مذهبی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی پیش روی افراد قرار دارد، شکل می‌گیرد (صالحی امیری، ۱۳۸۸: ۹۵).

انسجام گاهی با واژگانی مانند وفاق، وحدت و... یکسان شمرده می‌شود؛ اگر این مفهوم را در علوم اجتماعی جستجو کنیم، در می‌یابیم که وفاق بر پیدایی اتفاق نظر و توافقی آشکار در یک گروه دلالت دارد. در فرهنگ علوم اجتماعی آمده است: «وفاق فرایندی است که از طریق آن، اعضای یک گروه یا جامعه به توافق و اشتراک در بنیان‌های زندگی مشترک خود رسیده‌اند. وفاق و انسجام موجب به هم پیوستگی آگاهانه‌تر یک گروه و همبستگی بیشتر آن می‌شود؛ مشروط به این‌که: اول، قوانین، قواعد و هنجارهای مستقر و رایج، مورد قبول عموم گروه‌های اجتماعی و یا گروه‌های فعال سیاسی- اجتماعی باشد؛ دوم، نهادهای مجری آن قوانین و هنجارها، مورد قبول همان گروه‌ها باشد؛ سوم، احساس هویت و وحدت در بین گروه‌های مذکور از حیث پذیرش آن قواعد و نهادها گسترش یابد» (بیرو، ۱۳۸۰: ۳۵۶).

وفاق اجتماعی با همبستگی، انسجام و نظم اجتماعی نزدیک است و اغلب در کنار هم و در

ارتباط با یکدیگر به کار می‌روند (مصطفایی، ۱۳۸۸: ۱۷)

زمانی از انسجام اجتماعی سخن به میان می‌آید که ارتباط افراد جامعه براساس باورها، ارزش‌ها، هنجارها، قواعد و قوانین شکل بگیرد (نظری، ۱۳۹۰: ۲۹).

در فرهنگ علوم اجتماعی، انسجام اجتماعی اینگونه تعریف شده است: انسجام اجتماعی را می‌توان به تکمیل و یکپارچه کردن تعریف کرد. انسجام و یگانگی اجتماعی اشاره‌ای به این فرایند دارد که در آن نظام اجتماعی به یگانگی فرهنگی - که در این مورد به معنای تناسب الگوهای هنجاری با یکدیگر است - دست پیدا می‌کند، اگر تناسب هنجاری را به یگانگی هنجاری تعبیر کنیم عبارت است از: مفصل‌بندی الگوهای هنجاری با فرایندهای انگیزشی به نحوی که موجب هم‌نوایی شود (جولیوس گولد، ۱۳۹۲: ۹۳۳).

در این میان، برخی اندیشمندان علوم اجتماعی، به تفاوت انسجام اجتماعی و انسجام نظام (سیستمی) اشاره کرده‌اند: «این موضوع بسط دوگانه کنش/ساختار است. انسجام اجتماعی اشاره به چیزی است که کنشگران یا افراد را درون جامعه پیوند می‌دهد. انسجام نظام اشاره با آن چیزی است که بخش‌های مختلف جامعه را پیوند می‌دهد. یکپارچگی لزوماً به معنای هماهنگی نیست. افراد و بخش‌های جامعه ممکن است از رهگذر تضاد پیوند یابند» (کرایب، ۱۳۸۹: ۳۷). تعاریف متعدد دیگری نیز از انسجام اجتماعی ارائه شده است.

با توجه به مجموع مباحث پیش‌گفته، می‌توان مشاهده کرد که برخی از تعاریف از منظر فرایندی به انسجام اجتماعی نگریده و برخی دیگر انسجام اجتماعی را براساس ویژگی‌های آن تعریف کرده‌اند. تعداد کمی از تعاریف نیز ناظر به نتایج انسجام اجتماعی هستند؛ از این رو به جای ارائه یک تعریف مختصر و تک‌بعدی از انسجام اجتماعی، جدول ذیل به عنوان جمع‌بندی نظرات محققان و اندیشمندان و تعریف مختار انسجام اجتماعی در این مقاله عرضه می‌شود:

جدول ۱. دسته‌بندی تعاریف انسجام اجتماعی

ردیف	نوع تعریف	گزاره‌ها
۱	فرایندی	<ul style="list-style-type: none"> • مفصل‌بندی الگوهای هنجاری با فرایندهای انگیزشی • توافق بر سر مجموعه‌ای از اصول و ارزش‌ها و قواعد
۲	ویژگی‌ها	<ul style="list-style-type: none"> • احساس مسئولیت متقابل میان چند نفر یا چند گروه • وابستگی و نیازمندی متقابل اعضای جامعه به یکدیگر • آگاهانه و ارادی • سیال و نسبی • آشکار بودن و قابلیت مشاهده در مناسبات فرهنگی، اجتماعی، و سیاسی
۳	نتایج	<ul style="list-style-type: none"> • تعامل اجتماعی هم‌افزا، تولید و توزیع انرژی عاطفی در جامعه

۳. روش تحقیق

روش تحقیق این مقاله کتابخانه‌ای بوده و برای گردآوری اطلاعات از روش مطالعه اسناد و فیش‌برداری استفاده شده است و سپس این اطلاعات مبتنی بر ادبیات موضوع تحقیق و با روش تحلیل مضمون تجزیه، تحلیل و بهره‌برداری شده است.

این پژوهش به دلیل ارتباط با مفاهیم و تلاش جهت استخراج داده‌های کیفی از متنی مشخص (قرآن کریم)، پژوهشی کیفی و اکتشافی، توصیفی به‌شمار می‌رود. از میان روش‌های تحقیق کیفی، باید روشی انتخاب شود که قابلیت بالایی در تحلیل داده و استخراج الگوی میان آن‌ها داشته باشد که روش تحلیل مضمون چنین قابلیت‌هایی دارد.

تحلیل مضمون، روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش، فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع تحلیل را به داده‌هایی غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند (براون و کلارک^۱، ۲۰۰۶: ۸۶). البته برخی نیز معتقدند که تحلیل مضمون، تنها روش کیفی خاص نیست، بلکه فرایندی است که می‌تواند در اکثر روش‌های کیفی به‌کار رود. (عابدی جعفری و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۵۳).

روش دیگری که به دلیل قرارگرفتن قرآن کریم به‌عنوان متن مورد پژوهش این رساله از آن بهره‌می‌بریم، روش تفسیر تنزیلی است.

تفسیر، تلاش مفسران به منظور کشف مراد جدی خدای متعال از آیات قرآن است؛ زیرا قرآن لایه‌ها و معنایی گوناگونی دارد و راه‌های کشف این معانی نیز متنوع است.

مزیت اصلی این سبک تفسیری نسبت به دیگر سبک‌ها، قدرت آن در کشف و تبیین روش‌شناسی قرآن کریم در امورات مختلف، از جمله پیش‌برد سیاست‌ها و اهداف فرهنگی قرآن کریم در جامعه است؛ از آنجا که در شناسایی الگوهای خط‌مشی‌گذاری، باید رویکردی روش‌شناسانه اتخاذ کرده و توجه به ترتیب و تقدم و تأخر عناصر مهم است، از این‌رو این سبک تفسیری را به‌عنوان سبک متناسب با این تحقیق برگزیدیم. شایان ذکر است این روش نافی بهره‌گیری از سایر روش‌ها مانند تفسیر موضوعی نیست، بلکه به نقاط قوت آن‌ها، نقطه قوت جدیدی را منضم می‌کند که تاکنون مورد توجه جدی نبوده است؛ بنابراین به اقتضای موضوع، از سایر سبک‌های تفسیری نیز استفاده خواهیم کرد. با توجه به مجموع مطالب بیان شده در بخش روش انجام تحقیق، روش این پژوهش با بهره‌گیری از آموزه‌های روش تحلیل مضمون و روش تفسیر تنزیلی، مشتمل بر گام‌های ذیل زیر است:

۱. ارتباط‌گیری و ارتقا آشنایی نسبت به متن: در این مرحله، پژوهشگر حداقل یکبار کل قرآن را براساس ترتیب نزول سوره مطالعه می‌کند. برخی ایده‌های کلی و الگوهای اولیه در این مرحله شکل می‌گیرند.

۲. استنطاق قرآن کریم و کدگذاری داده‌ها: در این مرحله، با بهره‌گیری از ایده‌های کلی شکل گرفته در مرحله قبل، استنطاق قرآن کریم به‌منظور استخراج کدهای اولیه که می‌توانند به‌مثابه پاسخ به سؤالات تحقیق باشند، صورت می‌پذیرد. محقق در این مرحله باید نسبت به بررسی دقیق قرآن کریم اهتمام ورزیده و ضمن توجه به سیاق آیات، کدهای مرتبط با خط‌مشی‌گذاری انسجام اجتماعی را استخراج کند. با توجه به اینکه محدوده بررسی در قالب جمله یا پاراگراف و ... باید معین شود، آیه به‌عنوان این محدوده در نظر گرفته می‌شود. شایان ذکر است کدگذاری و یادداشت‌برداری ایده‌ها، یک فرایند مستمر در طول تحقیق است.

۳. جست‌وجو و شناخت مضامین: این مرحله پس از آن آغاز می‌شود که فهرستی طولانی از کدهای مرتبط با مسئله تحقیق آماده شده باشد. این مرحله به تحلیلی کلان‌تر از کدها متمرکز دارد و تلاش می‌کند کدهای مختلف را در قالب مضامین مرتب کند. اغلب در این مرحله کدها تجزیه

و تحلیل شده و به نحوه ترکیب و تلفیق کدهای مختلف برای تشکیل مضمون پایه توجه می‌شود. ۴. **ترسیم شبکه مضامین:** در این مرحله مضامین به دست آمده در گروه‌های مشابه و منسجمی دسته‌بندی می‌شود. تصمیم‌گیری درباره نحوه گروه‌بندی مضامین، براساس محتوا و همچنین چارچوب مفهومی تحقیق صورت می‌گیرد. در صورت تنوع و تعدد مضامین، باید چندین گروه تشکیل شود. همگونی درونی و فقدان همگونی بیرونی از جمله مواردی است که در این مرحله باید مدنظر محقق باشد. هر گروه از مضامین به مضمون فراگیر متمایزی منجر می‌شود.

۵. **تحلیل شبکه مضامین:** در این مرحله، شبکه‌های مضامین استخراج شده مورد تحلیل قرار می‌گیرد. شبکه‌های مضامین به محقق کمک می‌کند که به درک عمیق‌تری از متن برسد و بتواند مضامین به دست آمده را تشریح کند و الگوهای آن را بشناسد. محقق در پایان این مرحله باید به مضامین خود عنوان مشخصی بدهد و نام‌هایی را که در تحلیل نهایی خود می‌آورد، ذکر کند؛ در واقع در پایان این مرحله مواد اولیه برای کشف مدل قرآنی مدنظر آماده می‌شود.

۱۵

۶. **تدوین گزارش نهایی و استکشاف مدل:** در این مرحله باید حکایت کامل و پیچیده موجود در داده‌ها (آیات قرآن کریم) به گونه‌ای بیان شود که خواننده درباره اعتبار و صلاحیت پژوهشگر متقاعد شود. گزارش نهایی باید حکایت مختصر، منسجم، منطقی و غیرتکراری برآمده از آیات قرآن کریم را در قالب مضامین عرضه کند؛ همچنین باید شواهد کافی و مناسبی درباره مضامین موجود در داده‌ها فراهم کند و داده‌های کافی برای هر مضمون عرضه شود. در نهایت براساس سؤالات تحقیق، استنتاج‌های همه شبکه‌ها، همراه با نظریه‌های مرتبط با آن‌ها مورد استفاده قرار گرفته و الگوی نهایی مدنظر تحقیق ارائه می‌شود.

۴. الگوی خط‌مشی‌گذاری انسجام اجتماعی از منظر قرآن کریم

در یک دسته‌بندی کلی، سوره‌های قرآن را به دو دسته سوره‌های مکی و مدنی تقسیم می‌کنند؛ ولی براساس بررسی‌های صورت گرفته^۱، سوره‌های قرآن کریم را می‌توان در یک طبقه‌بندی جزئی‌تر و دقیق‌تر براساس ترتیب نزول، در چهار دوره در نظر گرفت:

۱. ر. ک (بهجت‌پور، عبدالکریم و بهجت‌پور، زینب، ۱۳۹۱).

جدول ۲. مراحل چهارگانه نزول سوره‌های قرآنی

سور مربوطه براساس ترتیب نزول	توضیح دوره	دوره	مکی/مدنی
علق تا حجر سوره ۱ تا ۵۴	رشد زیرزمینی (رویش مخفی و زیرپوستی جامعه ایمانی)	دوره اول	مکی
انعام تا مطففین سوره ۵۵ تا ۸۶	علنی شدن اعتقادات (حضور علنی مؤمنان و دوقطبی شدن جامعه)	دوره دوم	
بقره تا فتح سوره ۸۶ تا ۱۱۲	تشکیل و توسعه جامعه ایمانی در مدینه	دوره سوم	مدنی
مائده و توبه سور ۱۱۳ و ۱۱۴	تثبیت و پایش جامعه ایمانی	دوره چهارم	

ما نیز در این تحقیق در قالب این چهار دوره به بررسی آیات و سوره‌های قرآن پرداخته‌ایم. برای دستیابی به آیات مرتبط، تمام سوره‌های قرآن براساس ترتیب نزول مورد بررسی قرار گرفته و حدود ۶۰۰ آیه شناسایی شده و تحلیل مضمون آن‌ها در قالب سه دسته مضامین پایه، مضامین سازمان‌دهنده و مضامین فراگیر صورت پذیرفت. نمونه‌ای از جداول تحلیل آیات منتخب در زیر ارائه شده است:

سوره	آیات مرتبط	مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین فراگیر تنزیلی	عناصر مهم در خط‌مشی‌گذاری	مضامین فراگیر عناصر مهم
غافر (۶۰)	قُلْ اِنِّي نُهَيْتُ اَنْ اَعْبُدَ الَّذِيْنَ تَدْعُوْنَ مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ لَمَّا جِئْتَنِیْ بِالْبَيِّنَاتِ مِنْ رَبِّيْ وَاُمِرْتُ اَنْ اَسْلِمَ لِرَبِّ الْعَالَمِيْنَ (۶۶) (غافر ۶۶) - بگو مرا از پرستش خدایانی که شما می‌پرستید نهی کرده‌اند چون بعد از آمدن بیانات از ناحیه پروردگارم دیگر جا برای این شرک نیست و نیز مأمور شده‌ام که تنها برای رب العالمین تسلیم باشم.	توجه دادن‌های مکرر به کلمه توحید، دو بعد دارد: نفی سایر الهه‌ها، یگانه‌پرستی	هنجارسازی و تبیین ارزش‌ها و ابعاد اساسی گفتمان جدید	گفتمان‌سازی و استقرار گفتمان	عموم مردم	مخاطبین

سوره	آیات مرتبط	مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر تنزیلی	عناصر مهم در خط‌مشی‌گذاری	مضامین فراگیر عناصر مهم
بقره (۸۷)	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انظُرْنَا وَاسْمِعُوا وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ (۱۰۴) (بقره ۱۰۴) - ای کسانی که ایمان آوردید (هرگاه خواستید از پیامبر خواهش کنید شمرده‌تر سخن گوید تا بهتر حفظ کنید با تعبیر راعنا خواسته خود را بیان نکنید چون این تعبیر در اصطلاح یهودیان نوعی ناسزا است و آنان با گفتن آن پیامبر را مسخره می‌کنند (بلکه بگویند) انظرنا (و نیکو گوش دهید و کافران را عذابی الیم است.	آموزش نکاتی در باب تعامل با رهبر جامعه	تنظیم رابطه مسلمین با رهبر جامعه	مدیریت گروه‌ها و افراد	مؤمنان	مجریان
غافر (۶۰)	غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ شَدِيدِ الْعِقَابِ ذِي الطَّوْلِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ إِلَيْهِ الْمَصِيرُ (۳) (غافر ۳) - آمرزنده گناه و پذیرنده توبه و شدید العقاب و نیرومند است ، معبودی جز او نیست و بازگشت به سوی اوست.	توبه‌پذیری پروردگار	زمینه‌سازی جذب حداکثری	بستر	عموم مردم	مخاطبین
بقره (۸۷)	إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۲۱۸) (بقره ۲۱۸) - کسانی که ایمان آوردند و کسانی که مهاجرت کردند و در راه خدا جهاد کردند آنان امیدوار رحمت خدا باشند که خدا غفور و رحیم است.	بشارت به مؤمنان مهاجر و مجاهد	انگیزش	شیوه	مؤمنان	مجریان

با توجه به تحلیل صورت گرفته، چهار مضمون فراگیر شناسایی شده عبارتند از: **گفتمان‌سازی،**

مدیریت افراد و گروه‌ها، شیوه، بستر.

منظور از گفتمان‌سازی، فرایندی است که طی آن دال مرکزی و دال‌های پیرامونی یک گفتمان

معرفی و مستقر می‌شوند و دال‌های گفتمان رقیب مورد هجوم قرار گرفته و طرد می‌شوند.

منظور از مدیریت افراد و گروه‌ها، توجه به نقش افراد و گروه‌ها در فرایند خطمشی‌گذاری و مدیریت بهینه ایشان در این مسیر است.

منظور از شیوه، روش و تکنیکی است که با بهره‌گیری از آن، جریان گفتمان‌سازی و استقرار گفتمان و همچنین جریان مدیریت افراد و گروه‌ها بهتر و شایسته‌تر مدیریت شده و پیش می‌رود. منظور از بستر، مورد کلی‌ای است که از منظر قرآن و نگاه اسلامی، امور مختلف و از جمله گفتمان‌سازی در قالب و مبتنی بر آن شکل می‌گیرد. در واقع شناخت بسترها باعث افزایش بینش، نگرش، شناخت و معرفت افراد و گروه‌ها نسبت به عوامل و دلایل مؤثر بر چگونگی پیشرفت گفتمان می‌شود.

در ادامه به تشریح این چهار مضمون فراگیر در قالب چهار دوره نزول سور می‌پردازیم:

۴-۱. دوره اول؛ مروری بر خطمشی‌گذاری انسجام اجتماعی در دوره اول (رشد زیرزمینی - سوره

علق تا حجر): تبیین خطمشی‌ها

۴-۱-۱. گفتمان‌سازی و استقرار گفتمان

گفتمان‌سازی در این دوره در قالب هنجارسازی و تبیین ارزش‌ها و ابعاد اساسی گفتمان جدید در وهله اول و شناسایی و طرد بینش‌ها و رفتارهای نامطلوب و دال‌های ناشایست گفتمان غالب در مرتبه ثانی صورت می‌گیرد. علاوه بر معرفی و تبیین دال مرکزی (توحید) و دال‌های اساسی (معاد، نبوت، عدل، و امامت)، مفاهیم عام و اساسی در عرصه ارتباط با خدا مانند دعا، نماز، ایمان، عمل صالح، و تقوا، و مفاهیم عام و اساسی در عرصه ارتباطات اجتماعی مانند حمایت از مستضعفین و تأکید بر انفاق، رسیدگی به ایتام، منع غل و غش در معاملات و کم‌فروشی، توأسی به حق و توأسی به صبر، نیز بارها مورد تأکید قرار گرفته و شمای کلی و عام گفتمان جدید معرفی می‌شود.

در کنار تبیین گفتمان جدید، بروندهای نامطلوب گفتمان موجود نیز مورد توجه و تنبه هستند از جمله تکاثر، کم‌توجهی به محرومین، قتل اولاد، خوردن مال یتیم و عدم وفای به عهد. در این میان، شناسایی و طرد بینش‌ها و رفتارهای نامطلوب و دال‌های ناشایست گفتمان غالب با شیبهی ملاپم صورت می‌گیرد. علاوه بر دال مرکزی گفتمان غالب (بت پرستی)، دال‌های

پیرامونی این گفتمان از جمله تکاثر، کم‌توجهی به محرومین، قتل اولاد، خوردن مال یتیم، و عدم وفای به عهد نیز مورد نقد قرار می‌گیرند.

۴-۱-۲. مدیریت گروه‌ها و افراد:

سنخ‌شناسی افراد و گروه‌های مورد توجه در خط‌مشی‌گذاری انسجام اجتماعی قرآن کریم، نشان دهنده آن است می‌توانیم آنها را در سه دسته کلی جای دهیم:

۱. **مجریان:** با توجه به اینکه تعیین خط‌مشی‌ها در این مرحله توسط حضرت حق صورت می‌پذیرد و قرآن کریم به‌عنوان کتاب قانون در برگیرنده تمامی خط‌مشی‌های مورد تأیید پروردگار، یا به‌صورت آشکار و مستقیم یا به‌صورت مکنون و غیرمستقیم است، بنابراین با گروهی به‌نام خط‌مشی‌گذاران مواجه نیستیم، بلکه با گروه و افرادی که تبیین، ابلاغ، اجرا، پیاده‌سازی و استقرار خط‌مشی‌ها بر عهده آنهاست، روبرو هستیم که آنها را مجریان می‌نامیم. با تأملی بر انواع مجریان، می‌توان آنها را به دسته‌های زیر تقسیم کرد:

۱۹

- **راهبر:** منظور از راهبر، فردی است که ابلاغ و تبیین و پیگیری استقرار خط‌مشی‌های حضرت حق بر عهده اوست که همانا شخص پیامبر اعظم، حضرت ختمی مرتبت محمد مصطفی (ص) است. عمده تأکید ناظر به آماده‌سازی و معرفی ایشان به جامعه و حمایت از ایشان است. بخشی از گزاره‌های این بخش نیز ناظر به تعیین چگونگی رفتار و رابطه با مخالفین است.

- **عاملان:** منظور از عاملان، گروه یا افرادی هستند که پیاده‌سازی و اجرای خط‌مشی‌های ابلاغ شده بر عهده ایشان است. علی‌القاعده مصداق اصلی و بارز این گروه، مؤمنان هستند؛ چرا که عاملان خط‌مشی باید کسانی باشند که خط‌مشی‌گذار نسبت به ایشان توان امر و نهی داشته باشد.

- **حامیان غیبی:** امدادهای الهی در قالب مواردی همچون القاء ترس به دشمنان و ارسال ملائکه، از جمله مواردی هستند که در ادبیات قرآنی به‌عنوان حامیان غیبی خط‌مشی می‌توان از آن‌ها نام برد.

۲. **مخاطبان:** منظور از مخاطبان، افراد و گروه‌هایی هستند که فرمایشات حضرت حق در قرآن جهت متنبه شدن و اصلاح مسیر و حرکت در راه سعادت ناظر به ایشان است که می‌توان در یک دسته‌بندی، ایشان را به دسته‌های ذیل تقسیم کرد:

- **عموم انسان‌ها:** بخشی از فرمایشات تنبهی و هدایت‌گرانه حضرت حق، ناظر به عموم انسان‌هاست. معرفی گروه‌های حق، باطل و سرنوشت هریک از ایشان نیز مرتبط با این گروه از مخاطبان است.

اقوام و خویشان پیامبر «ﷺ»، بر شیئی خاص از مخاطبان عام قرآن هستند. دلیل اصلی این برش می‌تواند احتمال بیشتر پذیرش دعوت الهی به دلیل شناخت بیشتر ایشان نسبت به دیگران از پیامبر «ﷺ» و یقین نسبت به راستگو و درستکار بودن ایشان است.

- **مؤمنان:** بخشی از فرمایشات حضرت حق در این دوره، ناظر به مؤمنان است؛ مثلاً آیاتی که آینده روشن ایشان را بیان می‌کنند، یا آیاتی که صفات مورد پسند حضرت حق را اشاره می‌کنند. معرفی گروه‌های حق و باطل و بیان سرنوشت هریک از ایشان، با این گروه نیز مرتبط است.

۳. **مخالفان:** منظور از مخالفان، افراد و گروه‌هایی هستند که نسبت به بیان و پیاده‌سازی خط‌مشی‌های الهی مقاومت نشان داده و در مسیر آن سنگ‌اندازی و دشمنی کرده و مانع ایجاد می‌کنند. قرآن علاوه بر معرفی مخالفان و بیان ویژگی‌های آن‌ها، در پاره‌ای از موارد به تهدید ایشان نیز اقدام می‌کند. مخالفان مورد اشاره در این دوره شامل دسته‌های ذیل هستند:

- **کفار:** قاعدتاً مهم‌ترین گروه و افراد مخالف در دوره اول، کفار مکه هستند که گفتمان جدیدی را می‌بینند آن را به چالش می‌کشند. با توجه به شدت بالای دشمنی ابولهب از این گروه، شاهد ذکر نام خاص او در دوره اول و تهدید او از سوی حضرت حق هستیم.

- **عوامل غیبی:** مصداق بارز و اصلی مورد اشاره در این دوره، شیطان است که مؤمنان نسبت به او حذر می‌کنند.

۴-۱-۳. **بسترها**

معرفی بسترها به مجریان خط‌مشی‌ها و همچنین عموم مردم کمک می‌کند که فهم صحیح و شایسته‌ای نسبت به دلایل چگونگی پیشرفت گفتمان جدید پیدا کنند. بسترهای معرفی شده در دوره اول گفتمان‌سازی عبارتند از:

- **سنت‌های الهی:** از جمله سنت امتحان و ابتلا، استدرج و راحتی پس از سختی.

- **آمادگی‌های نفسانی:** برای بهره‌مندی از معارف الهی، برخی آمادگی‌های زمینه‌ای از جمله اراده هدایت داشتن به‌عنوان شرط لازم در درون هر انسانی مورد نیاز هستند.

- **شناخت خطرات و مخاطرات:** وسوسه‌گری شیاطین جن و انس، میل و کشش انسان به‌سوی گناه، دنیاپرستی انسان و غفلت از آخرت، طعنه‌زنی و عیبجویی، مال‌پرستی، وسوسه‌پذیری انسان، کفر، عناد، مناع بودن از خیر، متجاوز بودن، متحیر کردن مردم نسبت به راه هدایت، از جمله خطرات و مخاطراتی هستند که در این دوره اشاره شده است.

- **دشمن‌شناسی:** کفار و افرادی که قصد گرفتار کردن مؤمنان را دارند، شیطان، رفیق ناباب و ناسالم و طاغوت و استکبار، از جمله مهم‌ترین دشمنانی هستند که در این دوره به آن‌ها اشاره شده و مؤمنان از آنان برحذر داشته شده‌اند.

۴-۱-۴. شیوه‌ها

مهم‌ترین شیوه‌های مورد استفاده در دوره اول نزول آیات عبارتند از:

- **تبیین و تعظیم کتاب قانون:** قرآن کریم به‌عنوان آخرین کتاب آسمانی که حاوی کامل‌ترین رهنمودهای پروردگار برای زندگی سعادت‌مندان انسان‌هاست، در ابتدای نزول، کتابی ناشناخته برای اعراب محسوب می‌شده است و بنابراین یکی از شیوه‌های مهم در دوره اول، تبیین و تعظیم قرآن کریم به‌عنوان کتاب قانون اسلام بوده است.

- **انگیزش:** انگیزش در قالب‌های مختلفی مانند وعده پاداش اخروی، وعده پاداش دنیوی، تشجیع و روحیه‌بخشی و تهدید و ارباب در قرآن استفاده شده است.

- **دعوت به استقامت:** دعوت مؤمنان به استقامت و بیان لوازم آن.

- **داستان‌سرایی، روایت‌گری و عبرت از گذشته.**

- **بیان الطاف الهی:** بیان و یادآوری الطاف و نعمت‌های بی‌شمار حضرت حق نسبت به عموم مردم در برخی موارد و نسبت به مؤمنان در برخی دیگر از موارد از شیوه‌های معمول در قرآن کریم است.

- **استمرار و پیوستگی:** امری که امکان بهره‌گیری انسان‌ها از چشمه جوشان معارف الهی را نسبت به حالتی که قرآن غیرمستمر و بدون پیوستگی نازل می‌شد، بسیار بیشتر فراهم می‌آورد.

- **تدریج:** از آنجا که معارف با بینش و نگرش انسان‌ها مرتبط بوده و علاوه بر فهم اولیه، باید به باور تبدیل شوند، بیان تدریجی آن‌ها اهمیتی بسیار دارد.

- **بهره‌گیری از عوامل زمینه‌ای:** بهره‌گیری از عوامل زمینه‌ای مانند زبان و یا منشأ مشترک انسان‌ها (از حضرت آدم و حوا (علیهم‌السلام)) از جمله شیوه‌هایی است که شاهد استفاده از آن توسط قرآن کریم هستیم.

- **قول احسن:** قرآن کریم در این دوره به پیروان خویش دستور می‌دهد که با قول احسن با مخالفین برخورد کنند و با سخن نیکو به توجیه و هدایت آنها پردازند.

- **دعوت با بصیرت:** از جمله شیوه‌های مورد تأکید قرآن در هدایت انسان‌ها، هدایت آگاهانه و مبتنی بر اقناع درونی و با چشم باز است.

۲-۴. **مروری بر خطمشی‌گذاری فرهنگی انسجام اجتماعی در دوره دوم (علنی شدن اعتقادات-**

سوره انعام تا مطففین): ابلاغ و عمومی‌سازی خطمشی‌ها

۱-۲-۴. **گفتمان سازی و استقرار گفتمان:**

فرایند گفتمان‌سازی در این دوره نیز ادامه می‌یابد. علاوه بر ادامه یافتن تبیین و تأکید بر مفاهیم گفتمانی دوره قبل (که استقرار گفتمان محسوب می‌شود)، مفاهیم گفتمانی جدید نیز مطرح و عرضه می‌گردند.

تشریح ویژگی‌های مؤمنان، از جمله مفاهیم مهم عرضه‌شده در این دوره است. خشوع در نماز، اعراض از لغو، زکات دادن، حفظ عورت، رعایت امانت و عهد، حفاظت از نماز، مداومت بر نماز، حق معلوم در اموال برای سائل و محروم، تصدیق معاد، ترس از عذاب خدا، و ... از جمله این ویژگی‌هاست. یکسانی زن و مرد در بهره‌مندی از پاداش الهی و حیات طیبه و بیان فلسفه تفاوت زبان و رنگ انسان‌ها و عدم تأثیر آن در منزلت افراد نزد پروردگار، از جمله مفاهیم عامی هستند که در این دوره بیان می‌شوند و قابلیت جهانشمولی گفتمان اسلام را بیان می‌کنند. مفاهیم عام و عاطفی اجتماعی نیز در این دوره هم تأکید می‌شوند و هم مفاهیم دیگری مانند احسان به والدین به آن‌ها اضافه می‌شود.

شناسایی و طرد مفاهیم و ارزش‌های نامطلوب گفتمان موجود نیز همچنان ادامه داشته و حتی رشد قابل توجهی پیدا می‌کند. از جمله مفاهیم جدیدی که به مفاهیم نامطلوب اضافه می‌شود «تفرقه، تقطیع دین، و بر هم زدن انسجام» است.

۴-۲-۲. مدیریت گروه‌ها و افراد:

الف) نسبت به دسته مجریان، عمده نکات ناظر به حمایت از گروه‌ها و افراد با ایمان و دعوت ایشان به صبر و استقامت در راه حق است.

ب) نسبت به مخاطبین، عمده نکات مانند دوره اول، ناظر به آشنا کردن ایشان با مفاهیم و ارزش‌های گفتمان جدید و تنبه و تذکر نسبت به موارد منفی اصلاح بینش و نگرش و نشان دادن راه هدایت و سعادت است.

ج) نسبت به مخالفین نیز همچون دوره قبل، موارد شامل معرفی و بیان ویژگی‌های ایشان و در پاره‌ای از موارد، تهدید آن‌هاست. نکته قابل توجه در این دوره، اشاره به دو گروه جدید در میان مخالفان است؛ یکی معرفی رفیق ناسالم و ناباب به‌عنوان دشمن انسان که می‌تواند عامل گمراهی و ضلالت او شود و یکی ضعفای کفار که اشاره می‌شود در قیامت به امرای خود اعتراض می‌کنند که چرا ما را گمراه کردید.

۴-۲-۳. بسترها:

مهم‌ترین بستر مورد توجه در این دوره، دشمن‌شناسی، با تأکید بر دو مفهوم است: یکی بهره‌گیری دشمنان از سخنان شیک و آراسته، به‌منظور ایجاد شک و دودلی در دل تازه مؤمنان که در حاق واقع صحیح نبوده و خلاف است و یکی نقش رفیق بد در گمراهی انسان و تنبه دادن نسبت به این موضوع است.

۴-۲-۴. شیوه‌ها:

علاوه بر تأکید بر برخی از شیوه‌های بیان شده در دوره اول، شیوه‌های دیگری نیز در این دوره مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرند:

الف) تذکر و یادآوری: علاوه بر استمرار و تدریج، تذکر و یادآوری نیز نقشی مهم در فهم معارف الهی و تبدیل شدن آن‌ها به باور انسان‌ها بازی می‌کنند.

ب) **ابلاغ و آگاهی بخشی:** از جمله ویژگی‌های بارز و متفاوت این دوره، تأکید چندین باره قرآن بر ابلاغ آشکار وحی از طرف پیامبر «ﷺ» و تأکید بر بلاغ بودن خود قرآن است. اهمیت و تأکید چندین باره بر این شیوه، حتی می‌تواند ما را به گامی جدید و کمتر توجه شده در خطمشی‌گذاری فرهنگی با عنوان «ابلاغ عمومی خطمشی‌ها و آگاهی‌سازی» رهنمون کند.

ج) **هجرت:** هجرت و جدا شدن از وطن به نیت حفظ دین و در امان بودن از ظلم ستمگران و مقدمه‌چینی برای تشکیل جامعه ایمانی.

د) **جهاد:** جنگ با کفار شیوه‌ای که در این دوره از آن نام برده می‌شود. البته تأکید عمده مسئله جهاد در دوره بعد (دوره سوم) است که به آن اشاره خواهیم کرد.

ه) **زمینه‌سازی جذب حداکثری:** از جمله شیوه‌هایی که در دوره دوم در این راستا مورد استفاده قرار گرفته است، زمینه‌سازی جذب حداکثری افرادی است که هنوز ضمیر و فطرت پاک خود را به صورت کامل نپوشانده‌اند، ولی با توجه به گذشته تاریک خود، از ورود به دین جدید خوف دارند.

۳-۴. **مروری بر خطمشی‌گذاری فرهنگی و انسجام اجتماعی در دوره سوم (تشکیل و تثبیت جامعه ایمانی - سوره بقره تا فتح):**

۱-۳-۴. **گفتمان‌سازی و استقرار گفتمان:**

بیشترین مضامین مرتبط با گفتمان‌سازی و استقرار گفتمان در این دوره قرار گرفته‌اند. در این دوره علاوه بر مضامین مرتبط با هنجارسازی و تبیین مفاهیم و ارزش‌های اساسی گفتمان جدید، شاهد بیان مضامین مرتبط با تنظیم شیوه عمل در خصوص موضوع‌های اجتماعی مهم و مبتلا به عموم از قبیل وصیت، ارث از دواج، و طلاق نیز هستیم. شناسایی و طرد مفاهیم نامطلوب گفتمان قبل در این دوره نیز همچنان ادامه دارد و آسیب‌شناسی و نقد رفتارهای نامطلوب و نامتجانس نسبت به گفتمان جدید نیز در دستور کار قرار می‌گیرد، اگرچه اوج آسیب‌شناسی، نقد، اصلاح و پالایش، مربوط به دوره چهارم است که به آن خواهیم پرداخت.

مهم‌ترین موضوع‌های مورد بحث در این دوره عبارتند از: صبر، نماز، شهادت، وصیت، برخورد با قتل و آدمکشی، نهی از حرام‌خواری و رشوه، ازدواج، طلاق، قرض، انفاق، صدقه، زشتی ربا، کتابت معامله، خمس، انسجام، امر به معروف و نهی از منکر، اطاعت ولی، نقد سست ایمانان، حجاب،

رسیدگی به ایتمام، قیومیت مردان نسبت به زنان، ارث، ارث زنان، امانت، توحید، عدالت، سلام و پاسخ سلام، فضل مجاهدین، شهادت صحیح، تشکیک‌های منافقین، برخورد قاطع با کفار، لزوم گردش اموال در دست تمام مردم، فیء، روابط زن و مرد نامحرم، پرهیز از شعارزدگی، اقامه نماز، زکات، ویژگی‌های منافقین، نهی از دوستی با دشمنان خدا و رسول، آداب تعامل با ولی جامعه، لزوم برقراری صلح میان مؤمنان، اخوت، پرهیز از تمسخر، غیبت، سوءظن، تقوا، توبه نصح و جهاد است. در میان مفاهیم جدید مرتبط با گفتمان‌سازی و استقرار گفتمان در این دوره، برخی مفاهیمی مانند اطاعت از ولی جامعه و آداب تعامل با او، منافقین و ویژگی‌های آنان، جهاد و شهادت، اخوت و انسجام و همچنین پرداختن به برخی امور به‌ظاهر سطحی - اجتماعی که در واقع اثری عمیق بر روی عواطف و نزدیکی قلوب دارند مانند سلام کردن و جواب سلام، از مهم‌ترین امور است.

۴-۳-۲. مدیریت گروه‌ها و افراد:

با توجه به اینکه وجه غالب دوره سوم، پیاده‌سازی و استقرار گفتمان جدید است، بدیهی است که بیشترین حجم مضامین مرتبط با مدیریت گروه‌ها و افراد نیز در این دوره خود را نشان بدهند. مهم‌ترین افراد و گروه‌های ذکرشده در این دوره و نکات مرتبط با ایشان در قالب دسته‌بندی سه‌گانه عبارتند از:

الف) مجریان

- راهبر: نقش راهبری خط‌مشی‌های الهی علی‌القاعده همچنان بر عهده پیامبر (ص) است، ولی نقش رهبری و ولایت جامعه نیز به نقش قبلی ایشان اضافه شده است؛ بنابراین بخشی از آیات این دوره به بیان روابط دو طرفه مردم و ولی جامعه می‌پردازد.

- عاملین: همان‌گونه که قبلاً بیان شد، مصداق اصلی این گروه، مؤمنان هستند که پیگیری و انجام فرامین الهی را وظیفه خویش می‌دانند.

- حامیان غیبی: در این دوره نیز پروردگار متعال بارها به حمایت‌های غیبی در قالب ارسال ملائکه و مواردی همچون القاء ترس اشاره می‌کند.

ب) مخاطبین

– **عموم مردم:** همچون بسیاری دیگر از آیات قرآن، در این دوره نیز بخشی از آیات ناظر به مخاطب عام بوده و ضمیر و فطرت انسان‌ها را مخاطب قرار می‌دهد.

– **مؤمنان:** با توجه به تشکیل جامعه اسلامی، پرداختن به موضوع‌های اجتماعی و تنظیم روابط اجتماعی بخش مهمی از آیات این دوره را به خود اختصاص می‌دهند که مخاطب اصلی این آیات افراد جامعه اسلامی هستند. با توجه به اینکه در آیات مختلف قرآن، عموم افراد جامعه اسلامی، مؤمنان خطاب می‌شوند، ما نیز از همین لفظ استفاده می‌کنیم، اگرچه باز هم براساس خود آیات قرآن کریم، درجه ایمان افراد جامعه اسلامی یکسان نبوده و حتی گروهی از ایشان سست ایمان بوده و مورد خطاب و عتاب قرآن هستند.

– **اهل کتاب:** پاره‌ای از آیات دوره سوم، به موضوع اهل کتاب، به خصوص یهودیان می‌پردازد. به اعتبار برخی از آیات که به موعظه ایشان پرداخته و سعی در هدایت آن‌ها دارد، موضوع آن‌ها را در مخاطبین ذکر کرده‌ایم. البته به اعتبار پاره‌ای دیگر از آیات که خطر ایشان را به مؤمنان گوشزد می‌کند، در دسته مخالفین به این گروه هم اشاره می‌شود.

– **پیروان سایر ادیان:** در برخی از آیات این دوره، پیروان تمام ادیان الهی مورد خطاب قرار گرفته و به کلمه توحید که وجه مشترک همه آن‌هاست، دعوت شده‌اند.

ج) مخالفین:

– **کفار:** کفار و بت پرستان همچنان به عنوان یکی از گروه‌های اصلی مخالفین و دشمنان محسوب می‌شوند، با این تفاوت که تقابل‌ها بسیار علنی‌تر شده و موضوع جهاد و شهادت نیز متناسب با این موضوع در این دوره پررنگ‌تر از دوره‌های قبل مطرح می‌شوند.

– **عوامل غیبی:** همچنان شیطان به عنوان مصداق بارز عوامل غیبی که بارها به دشمنی او با انسان‌ها اشاره می‌شود مطرح است. معرفی اهداف و شیوه‌های شیطان، از جمله مطالبی است که در آیات بسیاری به آن اشاره شده است.

– **منافقین:** گروه جدیدی که در میان مخالفین از آن‌ها نام برده می‌شود، منافقین هستند. گروهی که خطر آنها مرتباً گوشزد و دائماً نیز مورد عتاب، خطاب و تهدید حضرت حق هستند.

– **اهل کتاب:** همان‌گونه که بیان شد، اهل کتاب در پاره‌ای از آیات این دوره، مخاطب فرمایش‌های پروردگار هستند و در پاره‌ای دیگر از آیات به‌عنوان دشمنی خطرناک معرفی می‌شوند.

– **غیر مسلمانان:** یکی از عوامل مؤثر در پایداری و مانایی یک گفتمان، قدرت آن در غیرت‌سازی و ساخت یک هویت مستقل است. با توجه به اینکه برخی از مسلمانان هنوز علقه‌های دوستی یا فامیلی قبلی خود را به‌صورت کامل کنار نگذاشته بودند، برخی از آیات این دوره، به خطر غیرمسلمانان و لزوم پرهیز مسلمانان از خوش‌خیالی و دوست‌پنداشتن آن‌ها اختصاص دارد.

۴-۳-۳. بسترها

سه بستر اصلی مورد تأکید در این دوره عبارتند از:

الف) شناسایی خطرات و مخاطرات: مخاطرات و خطرات معرفی شده در این دوره را به‌صورت کلی می‌توان در دو دسته جای داد:

۲۷

– **خطرات و مخاطرات بیرونی:** که مصادیق اصلی مورد تأکید در این دوره، کفار و اهل کتاب هستند.

– **خطرات و مخاطرات درونی:** که سستی و نزاع منافقین و فتنه، مصادیق اصلی خطرات درونی در این دوره هستند. البته خطر فتنه با نوع بیان خاصی ارائه می‌شود و حتی از قتل نیز بزرگ‌تر دانسته شده است.

ب) دشمن‌شناسی: تأکید اصلی دشمن‌شناسی در این دوره، بر معرفی دو گروه جدید که یکی اهل کتاب و دیگری منافقین می‌باشد و به اقتضاء شکل‌گیری حکومت اسلامی در مدینه موضوعیت پیدا کرده است.

ج) سنت‌های الهی: مهم‌ترین سنت‌های مورد اشاره در این دوره عبارتند از: سنت آزمایش و ابتلای مؤمنان، گسترده بودن سطح فتنه‌های اجتماعی و همه‌گیری آن‌ها، اشاره به سنت تغییر احوال اقوام بر اثر اعمال خود آن‌ها، آزمایش مؤمنان و جدا کردن سره از ناسره و شناختن منافقین، دفع باطل به وسیله حق برای نگهداشت دین خدا.

۴-۳-۴. شیوه‌ها

مهم‌ترین شیوه‌های مورد استفاده در این دوره عبارتند از: انگیزش، جهاد، یادآوری الطاف الهی، داستان‌سرایی، روایت‌گری و عبرت‌آموزی، هجرت، صبر، هم‌افزایی، نمادسازی، ثبات قدم، ایمان قوی، سلم.

۴-۴. مروری بر خط‌مشی‌گذاری فرهنگی و انسجام اجتماعی در دوره چهارم (پایش و اصلاح

جامعه ایمانی - سوره‌های مائده و توبه): ارزیابی فرایند خط‌مشی‌گذاری و دستورات اصلاحی

۴-۴-۱. گفتمان‌سازی و استقرار گفتمان

در دوره چهارم، علاوه بر تداوم هنجارسازی و تبیین ارزش‌ها و ابعاد اساسی گفتمان اسلام و تنظیم شیوه عمل در موضوع‌های اجتماعی مهم و مورد ابتلا عموم، آیات بسیاری به موضوع آسیب‌شناسی، نقد و در پاره‌ای از موارد ارائه راه‌حل اختصاص یافته است و وجه ممیزه این دوره از گفتمان‌سازی نسبت به سایر دوره‌ها را می‌توان در حجم بالای آیات ناظر به بحث آسیب‌شناسی دانست.

۴-۴-۲. مدیریت گروه‌ها و افراد

در بحث مدیریت گروه‌ها و افراد در دوره چهارم، سه نکته قابل تأمل و توجه است: الف) توجه به تعریف رابطه دوطرفه صحیح رهبر جامعه با مردم، آسیب‌شناسی و اصلاح رفتارهای موجود،

ب) پرداختن مکرر به موضوع منافقین به‌عنوان یکی از خطرات اساسی پیش‌روی جامعه اسلامی،

ج) طرح موضوع رهبر جامعه اسلامی پس از پیامبر «ﷺ».

۴-۴-۳. بسترها

بسترهای مورد اشاره در این دوره عبارتند از: سنت‌های الهی (در قالب معرفی سنت اصالت فرد در کنار اصالت اجتماع و سنت آزمایش و جداسازی سره از ناسره)، معرفی خطرات و مخاطرات (در قالب توجه دادن به دأب کفار بر خاموش کردن نور دین با تبلیغات)، معرفی اصل استخدام (برتری برخی مردان و زنان مومن بر برخی دیگر) و دشمن‌شناسی (معرفی یهودیان به‌عنوان دشمن‌ترین دشمنان مسلمانان).

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

انسجام اجتماعی موضوعی اساسی در هر جامعه‌ای محسوب شده و از مسائل پرتکرار در میان اندیشمندان علوم اجتماعی، راه‌های تقویت آن بوده است. با نگاه حاکمیتی، پیگیری استقرار انسجام اجتماعی در جامعه مستلزم بهره‌مندی از الگوی خط‌مشی‌گذارانه شایسته و کارآمد بومی است. در این راستا، قرآن کریم به‌عنوان منبعی غنی و بی‌بدیل در اختیار مسلمین با رویکرد تفسیر تنزیلی و با روش تحلیل مضمون مورد کنکاش قرار گرفته است.

براساس بررسی به‌عمل آمده، الگوی خط‌مشی‌گذاری انسجام اجتماعی در قرآن کریم شامل دو جریان اصلی «گفتمان‌سازی و استقرار گفتمان» و «مدیریت افراد و گروه‌ها» است. در جریان گفتمان‌سازی و استقرار گفتمان، انسجام اجتماعی در محمل گفتمان اسلام و با تعریف ارتباطی وثیق با سایر دال‌های گفتمانی دنبال می‌شود. در این جریان چهار گام اساسی تبیین خط‌مشی‌ها، ابلاغ خط‌مشی‌ها، گسترش و استقرار خط‌مشی‌ها، و آسیب‌شناسی و اصلاح قابل رصد هستند. هنجارسازی و تبیین ارزش‌ها و ابعاد اساسی گفتمان جدید، شناسایی و طرد بینش‌ها و رفتارها و دال‌های ناشایست گفتمان غالب، تنظیم شیوه عمل در موضوع‌های اجتماعی مهم و مبتلابه عموم از جمله مهم‌ترین مضامین سازمان‌دهنده این جریان هستند. در جریان مدیریت افراد و گروه‌ها، در راستای گفتمان‌سازی و استقرار گفتمان فوق‌الذکر، گروه‌های مختلف مؤثر بر فرایند خط‌مشی‌گذاری اعم از مجریان، مخاطبین و مخالفین، شناسایی شده و به تناسب مورد خطاب و یا تنبیه قرآن می‌باشند. چهار گام اساسی شناسایی شده در این جریان عبارتند از: تمهید و تجهیز مجریان، استقامت و جذب حداکثری، ثبات قدم و برخورد قاطع و تنظیم روابط امام-امت و برخورد با منافقین. این دو جریان در قالب بسترهایی از قبیل شناسایی خطرات و مخاطرات، دشمن‌شناسی و توجه به سنت‌های الهی و با بهره‌گیری از شیوه‌های مؤثر از جمله انگیزش، تنظیم تدریجی، جذب حداکثری، ابلاغ و آگاه‌سازی، تذکر و استمرار، مدیریت شده و پیش می‌روند.

منابع

۱. اشتریان، کیومرث (۱۳۸۹)؛ متغیرهای استراتژیک در سیاست‌گذاری فرهنگی، تهران: نشر میزان.
۲. الوانی، سیدمهدی و فتاح شریف زاده (۱۳۸۶)؛ فرایند خط‌مشی‌گذاری عمومی. تهران: مدیریت دولتی.
۳. براون، ارنست (۱۳۷۹)؛ زمینه تکنولوژی، مترجم: محمد زنجانی، تهران: سازمان مدیریت صنعتی.
۴. بهجت‌پور، عبدالکریم (۱۳۹۰)؛ همگام با وحی (تفسیر تنزیلی)، قم: تمهید.
۵. بهجت‌پور، عبدالکریم و زینب بهجت‌پور (۱۳۹۱)؛ عرصه‌ها و راهکارهای پیشرفت در قرآن، کنفرانس.
۶. بیرو، آلن (۱۳۸۰)؛ درآمدی بر دایره المعارف علوم اجتماعی، ترجمه: باقر ساروخانی، تهران: کیهان.
۷. جولیوس گولد، ویلیام کولب (۱۳۹۲)؛ فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه: باقر پرهام، تهران: نشر مازیار.
۸. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۴۹)؛ لغت‌نامه، جلد ۸، دانشگاه تهران.
۹. صالحی امیری، رضا (۱۳۸۸)؛ انسجام ملی و تنوع فرهنگی، مجمع تشخیص مصلحت نظام، مرکز تحقیقات استراتژیک تهران.
۱۰. عابدی جعفری و دیگران (۱۳۹۰)؛ تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی، اندیشه مدیریت راهبردی، سال پنجم، شماره دوم، شماره پیاپی ۱۰، ص ۱۵۱-۱۹۸.
۱۱. کرایب، یان (۱۳۸۲)؛ نظریه اجتماعی کلاسیک، ترجمه: شهناز مسمی‌پرست، تهران: نشر آگه.
۱۲. مصطفایی، عبدالحمید (۱۳۸۸)؛ وفاق اجتماعی، آسیب‌شناسی و راهبردهای گسترش آن، تهران: انتشارات آوای نور.
۱۳. نظری، نصرالله (۱۳۹۰)؛ انسجام اجتماعی از منظر قرآن کریم، دوفصلنامه تخصصی پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم، سال دوم، شماره پنجم، پاییز و زمستان، ص ۲۷-۳۶.
۱۴. وحید، مجید (۱۳۸۰)؛ درآمدی بر سیاست‌گذاری عمومی، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، شماره ۵۲، ص ۱۸۵-۲۱۸.
۱۵. موران، مایکل، و دیگران (۱۳۹۳)؛ دانشنامه سیاست‌گذاری عمومی، ترجمه: محمد صفار، تهران: نشر میزان.
16. Braun, V. & Clarke, V. (2006), "Using thematic analysis in psychology", Qualitative Research in Psychology, Vol. 3, No. 2, Pp. 77-101.
17. Dye Thomas R. (2007), **Understanding Public Policy**, Prentice Hall Policy.